

ЗАХИСТ ІНТЕРЕСУ В ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Чепис О. І.,

*викладач кафедри цивільного права
юридичного факультету*

Ужгородського національного університету

Кожна цивілізована держава закріплює за своїми громадянами певні права та обов'язки і намагається створити найсприятливіші умови для їх реалізації. Права та законні інтереси людини, інших учасників цивільних відносин, забезпечують кожному можливість бути самостійним суб'єктом суспільного життя. Держава зобов'язана забезпечити реалізацію і захист суб'єктивних прав та законних інтересів. Стосовно громадянина Конституція України визнає право кожного захищати свої права і свободи, права і свободи інших людей від посягань, у тому числі посягань від представників влади або посадових осіб. Тому одним з найголовніших завдань держави є захист законних прав та інтересів громадян. Так, відповідно до ст. 13 Конституції України "держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання" [1], а згідно зі статтею 54: "Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності" [1]. Тобто, виступаючи гарантом реалізації законних прав та інтересів, держава тим самим забезпечує виконання громадянами обов'язків, покладених на них державою.

Отже, у період переходу до ринкової економіки, коли законодавство, що відповідає її потребам ще перебуває в процесі становлення, роль загальних правил про неналежне здійснення та захист цивільних прав законних інтересів незмірно зростає. Тому наукова розробка й законодавче оформлення такого роду правил становлять важливе завдання сучасної цивільно-правової науки.

У Цивільному кодексі України, хоч і немає визначення поняття захисту прав та інтересів, але визначаються порядок та засоби (способи) захисту або охорони порушеного права та інтересу. Так, у ст. 15 Цивільного кодексу України зазначається, що "кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства" [2].

За об'єктом захисту можна виділити наступні види (підсистеми) захисту в цивільних правовідносинах: власне механізм захисту суб'єктивних прав і механізм захисту охоронюваних законом інтересів. Необхідність даного поділу викликана, насамперед, специфічністю такого об'єкта захисту, як охоронюваний законом інтерес. Як наслідок – особливі засоби його захис-

ту, особлива структура правовідносин, що виникають з його захисту, особливий алгоритм дій суб'єктів даних правовідносин [3].

На наш погляд, інтерес конститується як самостійний об'єкт захисту саме тому, що йому не кореспондує якесь регулятивне суб'єктивне право, – такий інтерес виступає самостійним об'єктом захисту, і його захист виражається наданням охоронного суб'єктивного права власникові охоронюваного законом інтересу [3].

Таким чином поняття "захист" можна віднести як до суб'єктивного права, так і до інтересу й розглядати як самостійну правову категорію. Як відомо, правові категорії сприяють об'єднанню правових знань, розкиданих у спеціальних юридичних науках, дозволяють розглядати правову форму громадського життя з єдиної, загальної позиції, теоретично відтворити її загальну картину й тим самим сприяти цілісності пізнавальної діяльності у всіх галузях юридичної науки. Правові категорії розглядаються або як засіб й результат мислення [4] або як реальний феномен самої об'єктивної дійсності [5]. Вважаємо, ці поняття не можна протиставляти, тому що формулювання будь-якої категорії засновано на аналізі реальної правової дійсності. Тому правова категорія "захист інтересу" відображає реальні правові явища й виступає самостійною категорією, що не входить у понятійний ряд інших категорій, таких як суб'єктивне право, законність, правопорушення й т.д. Вона містить у собі елемент вищезгаданих категорій і має своє функціональне призначення – забезпечення й відновлення правопорядку, попередження правопорушень [6].

Необхідно зазначити, що дослідження поняття "захист інтересу" завжди посідало важливе місце в юридичній науці взагалі і в цивілістичній зокрема, адже на захист інтересу прямо чи опосередковано спрямовані норми багатьох галузей права (цивільного, кримінального, адміністративного та ін.). При цьому погляди вчених на це поняття виявилися різними, що зумовлено відмінністю цивільно-правових засобів захисту від інших засобів (кримінально-правових, адміністративно-правових тощо), відсутністю однозначності у законодавчому врегулюванні захисту інтересу, наявністю розбіжностей у тлумаченні понять "правовий захист" та "правова охорона" та іншими обставинами. Саме тому автор ставить собі завдання в даній статті дати визначення поняття "правовий захист" та "правова охорона" у нерозривному зв'язку із поняттям "інтерес" в цивільних правовідносинах.

Важливий внесок у розробку проблеми інтересу як теоретичного поняття в праві зробили: С. Алексєєв, С. Братусь, А. Венедиктов, О. Вінник, В. Грибанов, Р. Гукасян, О. Йоффе, Д. Керімов, М. Коркунов, М. Матузов, С. Муромцев, Л. Петражицький, С. Сабікенов, В. Степанян та ін. Крім того окремі аспекти власне захисту (охорони) інтересу можна знайти у роботах таких науковців як: Н. Кляус, З. Ромовська, Г. Стоякін, А. Хакімулін та ін.

Цивільно-правовому захистові притаманні свої специфічні методи та засоби, які істотно різняться від існуючих в інших галузях права. Безперечно, цивільне право, як і інші галузі права, має на меті виховання громадян і юридичних осіб у дусі поваги до прав та інтересів інших осіб, утримання від порушень цих прав та інтересів. Ця мета досягається за допомогою спеціальних цивільно-правових методів та засобів.

Захист інтересу – необхідна умова його юридичної сили. У юридичній літературі можна зустріти різні трактування поняття захисту охоронюваних законом цивільних інтересів. Це викликано тим, що вчені по-різному відповідають на питання: коли права й законні інтереси потребують захисту, якими способами й у яких формах він здійснюється.

Специфіка цивільно-правового захисту інтересу насамперед полягає у застосуванні таких юридичних механізмів (засобів чи способів), які забезпечують, як правило, усунення перешкод у здійсненні інтересу та відновлення майнового становища потерпілого за рахунок майнових благ порушника чи іншої зобов'язаної особи. Цьому не можуть сприяти повною мірою норми інших галузей права, зокрема кримінального, санкції якого в першу чергу спрямовані на особу порушника чи на його майно у вигляді міри покарання (конфіскація, штраф). Більше того, в багатьох випадках потерпіла від злочину особа може бути заінтересована не у притягненні злочинця до кримінальної відповідальності, а у відшкодуванні завданих матеріальних збитків, у поверненні викраденого майна, що досягається вже засобами цивільного права. Саме в цьому і полягають специфіка та переваги цивільно-правового захисту.

Однак поки що юридичною наукою не сформульовано чітких критеріїв щодо змісту захисту цивільних інтересів та його розмежування з правовою охороною. Ця проблема була предметом наукових досліджень багатьох юристів як радянського, так і сучасного періодів.

Суть правового захисту в правовій літературі трактується неоднозначно. Так, на думку Г. Стоякіна правовий захист включає в себе три моменти: 1) видання норм, які встановлюють права та обов'язки, визначають порядок здійснення їх, захисту та застосування санкцій; 2) діяльність суб'єктів із здійснення та захисту своїх суб'єктивних прав та законних інтересів; 3) попереджувальна діяльність держави та громадських організацій, а також діяльність з реалізації правових санкцій [7]. У даному разі автор дав широке тлумачення правового захисту.

Представники іншої позиції пропонують розглядати правовий захист як систему юридичних норм,

спрямованих на попередження правопорушень та усунення їх наслідків [8]. За такого підходу правовий захист фактично отожднюється з правовим інститутом, норми якого забезпечують реалізацію захисних функцій щодо існування та реалізацію відповідних інтересів.

Представники цивільного процесуального права з цілком зрозумілих міркувань обмежують правовий захист діяльністю суду чи інших юрисдикційних органів із попередження та відновлення порушеного інтересу. Так, В. Тertiшніков захистом права та законного інтересу називає таке їх здійснення та перетворення правовідносин, яке можливе лише з допомогою спеціального державного органу. При цьому він посилається на ситуацію, яка складається при розірванні шлюбу в органах РАГСУ за заявою обох з подружжя [9]. С. Алексєєв додержується думки, що правовий захист – це державно-примусова діяльність, спрямована на поновлення порушеного права та законного інтересу, забезпечення виконання юридичного обов'язку [10]. З. Ромовська вважає, що “правовий захист – завжди акт, що вже відбувся”. У деяких випадках для реалізації заходу державного примусу достатньо винесення судового рішення. Оскільки в рішеннях про визнання права чи розірвання договору відповідач не примушується до певної активної поведінки, акт правосуддя і правовий захист збігаються у часі. Якщо ж відповідач присуджується до певної поведінки (повернути майно, сплатити неустойку) – реалізація державного примусу органічно пов'язана з виконанням рішення, без чого правовий захист не можна вважати таким, що відбувся [12]. На думку О. Юрченко, для досягнення правового захисту необхідна певна процедура. Тому особливе значення має результат цієї діяльності, який виражений в акті відповідного державного органу [12].

М. Гурвіч, досліджуючи питання про захист інтересів, дійшов висновку, що інтерес є “вигода, забезпечена не нормою матеріального права, а охоронною, насамперед процесуальною нормою” [13]. Нам представляється досить вдало підмічено М. Гурвічем, що забезпеченість інтересу охоронною нормою – одна з його відмінних ознак. Крім того, цитуємий автор правильно відзначає, що інтерес – матеріальний, він одного порядку із суб'єктивним цивільним правом. Разом з тим суб'єктивне право існує в учасника правовідносини, а якщо особа не є учасником правовідносини, проте існування цих правовідносини може торкнутися його вигоди, то особа звертається за захистом цього інтересу.

Отже, у цивільно-правовій науці існує думка, відповідно до якої в матеріальному праві можна говорити лише про охорону прав й інтересів, захист же – пряма функція процесуального права.

У сучасній теорії права під захистом варто розуміти припинення правопорушення, що вже вчинене. Охорона – це профілактика, попередження й запобігання правопорушенням. Таким чином, основне призначення охорони як категорії цивільного права – запобігання правопорушенням в цивільних правовідносинах. Разом з тим можна говорити про охорону, і коли

мова йде про захист чиїхось прав або охоронюваних законом інтересів за відсутності порушення: при реалізації норм під охороною в праві повинне розумітися регулювання прав взагалі включно із захистом прав та інтересів [14]. Деякі вчені-цивілісти вважають, що в рамки охорони або забезпечення в галузі регулювання суб'єктивних прав й інтересів включаються превенція, захист, відповідальність і т.д., застосовувані роздільно або в сполученні [15].

Якщо "охорона" – невід'ємна функція права взагалі й цивільного права зокрема, то можна зробити висновок, що вона повністю охоплює поняття "захист". Тому цивільне право має своїм предметом і відносини захисту, а не тільки охоронні, до яких у даному контексті можна віднести всі відносини, урегульовані нормами цивільного права. Захист необхідний при певному юридичному факті – правопорушенні, коли відносні правовідносини охоронного характеру виникають між уповноваженим суб'єктом й правопорушником.

Отже, всі норми цивільного права спрямовані на охорону правовідносин, оскільки вони регулюють відносини від виникнення до їхньої повної реалізації. Норми щодо захисту законних інтересів також відбиті в цивільному законодавстві. Можливо, дані норми лише проголошені в цивільному праві, а знаходять свою реалізацію в цивільному процесі? Разом з тим, якщо ми повністю віддамо захист процесу, те як бути з таким способом захисту, який може бути застосований неюрисдикційно (самозахист). Можливо, більш справедливо говорити, що захист декларується в матеріальному праві взагалі, адже саме в матеріальному праві даний перелік способів захисту, які застосовуються до порушників відносин, тоді як у процесі знаходить вираження порядок застосування лише найбільш важливих і складних способів захисту.

Тут можна навести наступний аргумент: Конституція України передбачає як основну гарантію здійснення прав й інтересів громадян їхній судовий захист (стаття 55 Конституції України), у цьому полягає зміст прямої дії конституційних норм. Судовий захист регламентує, зокрема, цивільно-процесуальне право, отже, захист суб'єктивних прав й інтересів – прерогатива цієї галузі. Ю. Толстой вважає, що до принципів цивільно-правового регулювання слід віднести принцип загальності судового захисту цивільних прав, що перебуває на стику матеріального й процесуального права [16]. Лише у випадках, спеціально передбачених законодавчими актами, захист цивільних прав та інтересів здійснюється тільки в адміністративному порядку. При цьому особі, право або інтерес якої порушені, не закрита дорога в суд й у тих випадках, коли закон передбачає попередній позасудовий порядок розгляду спору.

Однак не слід забувати про соціальне призначення цивільного процесуального права. Воно не тільки й не стільки інструмент діяльності юрисдикційного органу – суду, але насамперед засіб захисту суб'єктивних прав й інтересів громадян й організацій [17].

З точки зору цивільного процесу захист дорівнює поняттю "судовий захист", у цивільному праві захист

це і юрисдикційна й неюрисдикційна діяльність уповноважених суб'єктів.

У цивільному праві захист – обґрунтована категорія, що не просто декларується, але й здебільшого реалізується за допомогою норм цивільного, а не цивільно-процесуального права. Багато способів захисту, проголошені цивільним правом, можуть бути застосовані як "норми прямої дії" без участі юрисдикційних органів. Можливо, саме цей факт і визначає правомірність вживання категорій "захист", "спосіб захисту" у теорії цивільного права й у цивільному законодавстві [12].

Вирішуючи проблему змісту правового захисту частина юристів дійшла висновку про те, що різниця між поняттями "правовий захист" і "правова охорона", полягає в тому, що, правовий захист є лише складовою частиною правової охорони, до якої мають включатися лише засоби, пов'язані з реалізацією особою права на захист. Так, З. Ромовська вважає, що призначенням правової охорони є регулювання суспільних відносин на першому етапі та визначення заходів з охорони законного інтересу на другому етапі, а сама можливість захисту цього інтересу і конкретне його здійснення є одним з чинників правової охорони, а правовий захист – лише результат реалізації особою права на захист [11]. Такий підхід до визначення правової охорони та правового захисту, безперечно, заслуговує на підтримку, хоч і має певні вразливі місця. По-перше, автор дещо протиставляє правовий захист правовій охороні, по-друге, не включає до правового захисту самі цивільно-правові засоби (способи) відновлення порушеного права чи інтересу, без яких особа взагалі не може реалізувати своє право на захист.

Такого протиставлення прагнула уникнути Я. Шевченко, яка вважає, що "поняття охорони включає в себе поряд із заходами економічного, політичного, ідеологічного характеру, що забезпечують нормальне регулювання суспільних відносин, попередження правопорушень, усунення причин, що їх породжують (регулятивні норми), а також і заходи, спрямовані на поновлення чи визнання прав у разі порушення чи оспорювання їх, а саме – захист (охоронні норми). Отже, автор прямо визнала правовий захист складовою частиною правової охорони [20].

Завершуючи огляд юридичної дискусії з приводу цього питання, слід відзначити чітку тенденцію до визнання правової охорони більш широким поняттям порівняно з правовим захистом. В основі правової охорони визначальними є принципи забезпечення непорушності та здійснення цивільних прав чи інтересів, та заходи, спрямовані на попередження їх порушення. У той же час захисні норми спрямовані насамперед на відновлення порушеного права чи інтересу та усунення перешкод у їх здійсненні шляхом вчинення відповідних дій.

У юридичній літературі була запропонована певна класифікація охоронних та захисних норм. Так, Є. Суханов вважає, що охорону права та інтересу забезпечують: норми, які забезпечують належність майна тим чи іншим суб'єктам; норми, які встановлюють певні умови реалізації права; норми, які встановлюють

негативні наслідки для порушників права чи інтересу, тобто безпосередньо захищають права та інтереси від протиправних посягань. Наведена класифікація правових норм може мати не лише теоретичне, а й практичне значення у законотворчій діяльності, незважаючи на наявність можливостей її подальшого вдосконалення. Однак це лише свідчить про необхідність подальшого наукового аналізу даної проблеми.

На наш погляд співвідношення між захистом та охороною законних інтересів в цивільному праві полягає в тому, що правову охорону слід розглядати на двох рівнях: 1) рівень – правове регулювання цивільних відносин; 2) рівень – встановлення юридичних засобів, спрямованих на реалізацію цивільного інтересу та запобігання його порушення. Охорона цивільних інтересів має місце на етапі до їх порушення, а цивільно-правовий захист – після їх порушення.

Так само, як і в науковій юридичній літературі, у нормотворчій діяльності досить часто застосовуються поняття “охорона” і “захист” без чіткого розмежування їх і без додержання при їх застосуванні у законодавчих актах певних однакових критеріїв.

Так, закони України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі” [21], “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг” [22], “Про охорону прав на промислові зразки” [23] містять як загальнорегулятивні, так і захисні норми. Зокрема, в Законі України “Про захист прав споживачів” лише кілька статей стосуються безпосередньо захисту порушеного права та інтересу споживача (статті 4, 14, 16, 20 та 24) [24], а інші

мають загальнорегулятивний характер, тобто регулюють відносини у їх позитивному стані (закріплюють правові гарантії існування права чи інтересу, умови їх здійснення тощо).

У деяких статтях Цивільного кодексу України передбачаються положення як про охорону, так і про захист цивільних інтересів. Так, в загальній частині містяться норми щодо правового захисту, а норми щодо правової охорони передбачені у четвертій книзі, присвяченій праву інтелектуальної власності [2].

Можна констатувати істотні позитивні зрушення в сфері захисту інтересів у нашій країні останнім часом. Проте залишаються й значні прогалини в законодавчій регламентації питань захисту інтересів. Оскільки право на правовий захист служить своєрідним індикатором юридичного положення особистості в суспільстві, на прикладі його забезпечення можна виявити основні проблеми внутрішньодержавного регулювання прав і свобод людини в нашій державі [25]. Отже, одне з найважливіших завдань удосконалення законодавства й полягає в тому, щоб забезпечити їх точне врахування [26].

Виходячи з вищевказаного, оскільки поняття правової охорони в цивільному праві є ширшим поняттям порівняно з правовим захистом та охоплює також і норми спрямовані на забезпечення непорушності та здійснення цивільних інтересів, та заходи, спрямовані на попередження їх порушення вважаємо, що в подальшому слід говорити саме про захист цивільних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996, № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України від 23.07.1996 – 1996 р., № 30, стаття 141.
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України від 03.10.2003, № 40, стаття 356.
3. Хакимулин А.Р. Особенности механизма судебной защиты субъективных гражданских прав и охраняемый законом интересов в исковом процессе: Дисс...канд. юрид. наук: 12.00.15. – М., РГБ. – 2005. – 206 с. – С. 61.
4. Васильев А.М. Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. – М., 1976. – 181 с. – С. 96.
5. Спиридонов Л.И. Социальное развитие и право. – Л., 1973. – 91 с. – С. 36-37.
6. Ведяхин В.М., Шубина Т.Е. Защита прав как правовая категория // Правоведение. – 1998. – №1. – С. 70-71.
7. Стоякин Г.Я. Защита абсолютного субъективного гражданского права. В кн.: Гражданско-правовая охрана интересов личности в СССР. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 53. – Свердловск, 1977. – С. 60-67.
8. Малейн Н.С. Гражданский закон и права личности в СРСР. – М., 1981. – С.192.
9. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // Відомості Верховної Ради України від 31.05.2002 – 2002 р., № 21, стаття 135.
10. Алексеев С.С. Общая теория права. – М., 1981. – Т.1. – С. 180.
11. Ромовская З.В. Защита в советском праве. – Львов, 1985.
12. Юрченко О.О. Право на защиту и способы защиты охраняемого законом интереса в гражданском праве: Дисс...канд. юрид. наук: 12.00.03. М., РГБ. – 2005. – 160 с.
13. Гурвич М.А. Гражданские процессуальные правоотношения и процессуальные действия // Труды ВЮЗИ. Т. III. – М., 1965. – С. 86.
14. Мерин Б.Н. Состав механизма охраны прав граждан // Гражданско-правовая охрана интересов личности в СССР. – Свердловск, 1977.
15. Ойгензихт В. А. Формы обеспечения интересов субъектов гражданских правоотношений // Осуществление и защита гражданских и трудовых прав. – Краснодар, 1989. – С. 20-21.
16. Толстой Ю.К. Принципы гражданского права // Правоведение. – 1992. – № 2. – С. 98.

17. Кляус Н.В. Законный интерес как предмет судебной защиты в гражданском судопроизводстве: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.15. – М., РГБ. – 2007. – 220 с. – С. 112.
20. Актуальні проблеми цивільного права і цивільного процесу в Україні / За ред. Я. М. Шевченко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2005. – 456 с. – С. 81.
21. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII // Відомості Верховної Ради України від 15.02.1994 – 1994 р., № 7, стаття 32.
22. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 № 3689-XII // Відомості Верховної Ради України від 15.02.1994 – 1994 р., № 7, стаття 36.
23. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15.12.1993 № 3688-XII // Відомості Верховної Ради України від 15.02.1994 – 1994 р., № 7, стаття 34.
24. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII // Відомості Верховної Ради УРСР від 23.07.1991 – 1991 р., № 30, стор. 379.
25. Бирюков П.Н Роль международно-правовых норм в обеспечении «права на правовую защиту» // Правоведение. – 1992. – № 2. – С.58.
26. Ченцов Н.В. Проблемы защиты государственных интересов в гражданском судопроизводстве. – Томск, 1989. – С. 45.